ԹԱԴԵՈՍ ՏՈՆՈՅԵԱՆ. ԱՇԽԱՐՀ, ՈՐ ԸՆԴԼԱՅՆՈՒՄ Է ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ (Բ.)[1]

ՎԱՉԱԳԱՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ
vachik_grigoryan@mail.ru

ԵՐԿԻՐԸ ԿԸ ԴԱՌՆԱ՞Յ ԵՐԿԻՆՔ

Երկրից յետոյ ժողովածուն իր շարունակութիւնը ստանում է զուտ տրրամաբանական իմաստով *Երկնքից առաջ* ժողովածուի մէջ: Քնարական հերոսի ճանապարհորդութիւնը յստակօրէն ցուցադրում է Երկրի ու Երկընքի՝ որպէս միմեանց կապուած փոխադարձ «անօթների» գոյութիւնը: Այստեղ թեման ինքնին տիեզերական է, քանի որ անեզր են իրարահալած մտքերի ու ապրումների, մեղքի ու քաւութեան մղում-պահանջների սահմանները: Որքան շատ է Երկրի վրայ մեղքը, այնքան մեծ է Երկնքին դիմելու, նոր չափումների մէջ մարդկային ինքնութիւնը չկորցնելու ցանկութիւնը:

Այս տարբեր, իրականում մէկ ամբողջական աշխարհի բացայայտումը Տոնոյեանի համար որոշակի սահմաններ չունի, քանի որ իրականում նրա քնարական հերոսը էութեան մէջ հաւասարակշռում է տարբեր թեւերը. մարդը ո՛չ հրեշտակ է՝ Երկնքին գերի, ո՛չ էլ կենդանի՝ Երկրին կապուած: Նա մարդ է՝ մարմին ու հոգի, որ քայլում է մեղաւոր հողագնդի արահետներով, բայց հոգու թռիչքով Երկնքի հետ է: Եթէ փակ է Երկինքը, ուրեմն չկայ եւ Երկիրը: Դրանք միասնական են որպէս ամբողջական՝ հակադրամիասնութեամբ ամբողջացող Տիեզերք, որտեղ կապող օղակը մարդն է: Նա հունցուած կաւի ծանրութեամբ չի կարող միայն Երկրում լինել, իսկ հոգու թռիչքով՝ միայն բացազատ Երկնքում: *Եթէ Երկնքում է, նրա մէջ կենդանի է Երկրի յուշը, իսկ եթէ Երկրում է՝ նրան սթափ են պահում Երկնքի ձայները:* Այսինքն՝ Տոնոյեանի բանաստեղծութիւնը անհող ու վերացական չէ, քանի որ խօսում է Երկրի վրայ ոտքերով ամուր կանգնած մարդու մասին, որ միտուած է դէպի երկինք, որտեղ հրեշտակները «սնւում» են Երկրի՝ նրա ներկայի ու հազարամեայ պատմութեան երակներից: Տոնոյեանի քնարական հերոսը ոչ թէ մեղաւոր *Երկիրը լքելու ցանկութեանն է յեղամուր, այլ մարդու մարդացմանը,* Երկրի կայացմանը՝ մեղքերի բեռից թեթեւացման, ինքնահաստատման ուղիներով: Այս իմաստով նրա համար այլ Երկիր գոյութիւն չունի:

Ուրիշ ո՛չ մի տեղ չեմ կարող ապրել քո Երկնքի տակ,
Ուրիշ ո՛չ մի տեղ չեմ կարողանայ

---

[1] Ուսումնասիրութեան առաջին բաժինը՝ «Թադեւոս Տոնոյեան. աշխարհ, որ ընդլայնում է գոյութեան սահմանները (Ա.)», տե՛ս՝ *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 44(2):2024, էջ 139-70:

Հանգիստ հող դառնալ։

(«Հայաստան, աշուն, վերջին չուն դրախտ»)

Երկրի գոյութեան երթը, որ իմաստաւորւում է Երկնքի առկայութեամբ ու նրա տեւական կանչով, որեւէ կերպ չի դառնում ապահով օրրան մարդ-արարածի համար, քանի որ գոյութիւնն ամէն պահի մաքառում է ու տառապանք։ Երեւոյթի խորհրդանշական պատկերը «Զատիկ. հրաժեշտ մարմնին» բանաստեղծութիւնն է։

Քրիստոնէական եկեղեցու տաղաւար տօներից Զատիկը թերեւս ամենակարեւորն է իր խորհրդանշական բովանդակութեամբ։ Բայց երեւոյթը՝ որպէս փրկութեան եւ զոհաբերման համադրում, իրականում դառնում է մահուան եւ յարութեան անանց խորհրդանիշ։ Տոնոյեանը երեւոյթը դիտարկում է սեփական բանաստեղծական համակարգի տրամաբանութեան մէջ։ Տիեզերակառոյցը նա դիտարկում է որպէս Երկնքի եւ Երկրի՝ միմեանց փոխլրացնող ոլորտներ։ Երկինքը նաեւ տարբեր ոլորտներ ունի, թէեւ դրա մասին նա քիչ է խօսում, բայց եօթերոդ երկինքը նրա բանաստեղծութեան մէջ արտայայտւում է որպէս նպատակի իրականացման վերին սահման։

Հայ ժողովրդական բանահիւսութիւնը այս երկաստիճան կառուցակարգին աւելացնում է եւ անդունդը, թէեւ վերջնական իմաստով աւելի շատ շրջանառւում է երկաստիճան կառոյցը։ Տոնոյեանի բանաստեղծութիւնը յաճախ է անդրադառնում մեր դիւցազնավէպին, նրա հերոսներին։ Բայց դա ոչ թէ բանահիւսական սիւժէի կամ նիւթի վերապատմում, մշակում-շարադրանք է կամ բանահիւսական նիւթի արծարծում, այլ ժողովրդական նիւթի բանաստեղծական իմաստաւորում, որ կապ չունի աւանդական ընկալումների հետ։ Սա նշանակում է, որ տիեզերակարգի ժողովրդական պատկերացումները որոշակիօրէն սնել են Տոնոյեանի բանաստեղծական աշխարհի կայացման ընթացքը։ Կրկնում ենք՝ ոչ թէ թեմաների, այլ աշխարհընկալման փիլիսոփայութեան առումով։ Տոնոյեանի աշխարհը միտուած է ոչ թէ դէպի հողը, այլ դէպի Երկինք։ Մարդու կայացման ընթացքը մշտատեւ է, այն որեւէ պահի կանգ չի առնում։ Եւ որքան էլ ցաւալի է, կեանքը չի տալիս իրենով հրճուելու առիթներ, աւելի շատ են կորուստները, այն վրիպումները, որոնք ուղղելի չեն։ Կամ էլ մարդուն յատկացուած ժամանակը քիչ է՝ դրանք սրբագրելու համար։ Նոյնիսկ թւում է՝ վրիպումների պատճառները ոչ այնքան ենթակայական են, որքան գոյաբանական։ Հետեւաբար բանաստեղծութեան տոնայնութեան մէջ ներքին պրկումը որեւէ կերպ չի թուլանում։ Քնարական հերոսի մէջ եղած ապրումների, բարոյական կորուստների «լուծումները» միայն իրավիճակային կարող են լինել, իսկ վերջնարդիւնքում դրանք աւելի են սրւում։ Պատճառները դուրս են մարդուց, հետեւապէս դրամատիզմը չի սպառւում ներքին լուծումով։ Մարդու, կեանքի բովանդակութեան մէջ Երկրի դէմքով ներկայացող մարդը միահիւսում է ա-

ռօրէականն ու ողբերգականը, որ այս Երկրի հիմքում է՝ որպէս կառուցակարգ:

Խաչակնքում եմ լուռ, աւանդապահ՝
Հաւատ իմ կեանքի ամէն ատոմում,
Վերջը սա է միշտ՝ պատան ու տապան
Եւ... ոտաբոբիկ մուտքի արտօնում:

Իսկ բաժանման ու հանդիպման միջեւ
Մենակութիւնն է՝ կեանք յորջորջումով,
Որպէսզի արեամբ երազս շիջեն
Աչքերի առջեւ իմ հօր ու իմ մօր:

Ու էլ չի լինում ոչ մի ուղեցոյց՝
Բացի Խաչն ու Նա, որ պիտի ների.
Ես բաժանւում եմ իմ եկեղեցուց՝
Վրան արիւնոտ յուշը գամերի:

Կեանքի ընկալման նման դրամատիզմը դրա գոյութեան երթի արձանագրումն է՝ ընդհանուր ձեւակերպումներով, որոնք յանկարծ դառնում են մասնաւոր. կեանքը, որ բովանդակ մենութեան դրսեւորումն է, յանկարծ երեւում է իր արիւնամած դէմքով, որպէսզի առաւել որոշակի դարձնի քնարական հերոսի ողբերգութիւնը. երազը շիջել արեամբ մեծ ցաւ է, զաւակի երազը շիջել հօր ու մօր աչքերի առջեւ՝ ողբերգութիւն:

Պարզ է, որ իւրաքանչիւր անհատ անխուսափելիօրէն իր մէջ կրում է որակներ, որոնք գալիս են միջավայրից: Բայց դրութիւնը «փրկում» է վերերկրային ոլորտներին, կարճ՝ *Երկնքին հաւատացող անհատ-բանաստեղծը, որը ձերբազատւում է միջավայրի, երկրային մեղքերի բեռից ու ոտք է դնում բացարձակ ազատութեան սահմաններին:* Այստեղ արդէն անհատական յղացում-ոգորումները դառնում են անկրկնելի ու միջավայրից վեր, ոչ սովորական:

Ու էլ չի լինում ոչ մի ուղեցոյց՝
Բացի Խաչն ու Նա, որ պիտի ների.
Ես բաժանւում եմ իմ եկեղեցուց՝
Վրան արիւնոտ յուշը գամերի:

Բանաստեղծութիւնը Քրիստոսի զոհաբերման ու յարութեան տեսարանն է՝ սովորական մահկանացուի ճակատագրի ընթացքով բացուած: Երկրի անմարդկային կենսագրութիւնը գուցէ եւ փոքր-ինչ մեղմուէր՝ քրիստոնէութեան մարդասիրութեամբ կամ աստուածային սիրոյ ցօղումով: Բայց դա որեւէ կերպ տեղի չի ունենայ, քանի որ մարդկութեան փրկութիւնն ընթացել էր արեան հեղումով: Եւ դա չի կապւում միայն Քրիստոսի զոհաբերման պատմութեանը: Տէրը Մովսէսին եւ Ահարոնին պատուիրեց եգիպտացիներին կոտորելիս նոխազի արեամբ զատել իւրայիններին՝ դռան սէմին եւ շրջանակի վերեւում նշան անելով (ԵԼՔ 12): Աստուած արեան նշանով զատեց իր ժողովրդին թշնամիներից: Համաձայն քրիստոնէական ուսմունքի՝ սա

նախանշանն էր Յիսուս Քրիստոսի (Գառն Աստծոյ) կամովին մահուան ընդունման եւ իր արեան հեղման՝ յանուն մարդկութեան փրկութեան: Քրիստոսն է այն յաւիտենական զոհը, որի միջոցով մարդն ստանում է մեղքերի թողութիւն, ապա կեանք եւ յարութիւն:

Ահա այս ողջ իրադարձութիւնների արդիւնքում ստացւում է արիւնոտ պատմութիւն, մինչդեռ թւում է՝ այն լինելու էր միայն մարդկութեան սիրոյ պատմութիւն: Նպատակն անցնում է արեան միջով, որից ձերբազատուել է ուզում Տոնոյեանի քնարական հերոսը («Ես բաժանւում եմ իմ եկեղեցուց՝ Վրան արիւնոտ յուշը գամերի»):

Երկրից բաժանուելու եւ Երկնքին միանալու մղումները քնարական հերոսին նախապատրաստում են վերերկրային ոլորտներին հասնելու, երկրային երեւոյթներից աւելի կատարեալ ու ամբողջական երեւոյթներին հաղորդակցուելու համար.

Բայց ինչ-որ մէկը ուրիշ գարունից
Ինձ ձայն է տալիս, ողջոյն քեզ, ողջոյն:

Երկրին հրաժեշտ տալու հարկադրական վարքը ցաւալի է ոչ այնքան սեփական կեանքը այստեղ աւարտելու համար, այլեւ այն պատճառով, որ Երկիրը արժանաւոր տուն չդարձաւ մեզնից յետոյ եկողների համար: Մինչդեռ Երկիրը մարդ էակի տունն էր, որտեղ մարդը իրեն կը զգար ամէնից ապահովն ու երջանիկը: Առանց Երկնքի Երկիրը նոյնն է, ինչ Մարմինը առանց Հոգու: Անհոգի Երկրում ոչինչ այլեւս չմնաց արժանահաւատ, որի համար կարելի էր ափսոսալ, միայն քարացած լռութեան մէջ մայրական սէրն ու ոգին է հսկում ամայացող շիրիմները:

Ամօթ, որ Երկիրն իմ չեղաւ Հօր պէս,
Որ չունենք Երկինք մեր Երկրի վրայ,
Որ շիրիմներին, երկինքներ որպէս,
Մայրերն են միայն արձանավկայ:

«Հրաժեշտ երկրին»

Երկրում ադամորդու մեղքերը շատ են, հետեւապէս կարօտաձեռք Մէկը, թերթելով նրա ճակատագրի գիրքը, առայժմ «մեզ ներել չի կարենում»: Մարդկութեան երթը ետեւից կործանումներ թողեց: Մարդը բաժանեց Երկիրն ու Երկինքը նրանց միջեւ, ովքեր էութեամբ հակադիր էին. Երկիրը՝ նրաւճողներին, իսկ Երկինքը՝ նրանց, ովքեր անձայն երազեցին դրա՝ Երկնքի մասին: Մարմնի եւ հոգու, ուժի եւ սիրոյ բանակների միջեւ բաժանումը խորացաւ ամբողջ Տիեզերքում: Մարդկութիւնը չկարողացաւ հաւասարակշռել Երկինքն ու Երկիրը, եւ ենթակայ մնաց աւելի Երկրի, ասել է թէ Մարմնի օրէնքներին ու պահանջներին: Մարդկութեան խուլ ու աղմկաձայն երթը սողալով անցաւ ու Երկնքին աղօթելու փոխարէն «հողին աղաչեց», հոգու տունը կառուցելու, հոգու տաճարը հիմնելու փոխարէն մարդկութեան խուլ, աղմկաձայն կէսը հոգու համար արնոտ մահարձան կանգնեցրեց՝ Տիրոջը ելուզակի հետ խաչելով («Արնոտ մահարձան»):

Մարդկային հոգին, որ միտուած է երկնքին, ինքնակատարելագործուելու լայն հնարաւորութիւններ ունի, մինչդեռ մարմնի կարելիութիւնները այս իմաստով սահմանափակ են: Այդ պարագայում հոգին կարող է նոր մարմին առնել՝ լքելով նախկին կաղապարը («Վերջնականգառ»):

Երկինքը Տոնոյեանի բանաստեղծական կառոյցում դառնում է նաեւ Երկրի իւրատեսակ արտացոլքը: Ինչ կար Երկրում, կայ նաեւ Երկնքում, բայց զտուած, մարդկային հոգին Երկրից ոչինչ չի տանում: Նրան դիմաւորելու են բոլոր նրանք, ովքեր լքել են այս մեղաւոր աշխարհը: Տէրը «իմաստուն էտով» մարդկանց Տոհմածառը պտղաւորելու է գարունքի ցրտին («Տոհմածառի էտ»): Իսկ Երկրի վրայ անունով ինչեղ հայրենիքները եսասիրութեան երթով կործանում են փոքրերի կեանքը կամ էլ ստրկացնում են քաղաքակիրթ եղանակներով:

Եւ այնուամենայնիւ, որքան էլ աշխարհը ապականուած, որքան էլ Երկընքի ջանքերի արդիւնքում մեղաւոր Երկրի մեղքերը դառնան տանելի, այսաշխարհային կռիւների բովում անգամ եթէ յոգնենք, միեւնոյն է՝ այս Երկիրը միակն է, որտեղ յառնել է «հանճարը արաբի, հրեայի, հայի...»:

«Իմ մէջ են ապրում մարմինն ու հոգին» բանաստեղծութիւնը լաւագոյնը վկայում է տարածութեան ու ժամանակի միասնական եւ օրգանական ընկալման մասին: Դրանք՝ որպէս փիլիսոփայական իրողութիւններ, արմատապէս տարբերւում են աւանդական ընկալումներից: Այստեղ դրանք առօրէական կատեգորիաներ չեն, այլ տիեզերական: Բայց դրանց միասնութիւնը արտայայտուած է անհատական ընկալման մէջ՝ որպէս օրգանական ամբողջութիւն: Տարածաժամանակային փոխակերպումները քնարական հերոսի ներաշխարհում կատարւում են այնպիսի արագութեամբ ու ընթացքով, ինչպիսին մարդկային մտքի թռիչքն է, որի համար չկան անյաղթահարելի պատնէշներ: Ժամանակային շղթան չունի աւարտ, նրա նպատակը թւում է ընթացքն է՝ երբեք չընդհատուող:

Շրջածիրներին դառնում եմ հասու,
Ինչպէս տուն դարձող անառակ որդին,
Որ գալիս է՝ Հայր դառնայ երազուն,
Որ Հայրն էլ Որդի դառանայ վերստին...

Ժամանակի չընդհատուող հոլովոյթում մարդկային ոգին միտուած է երկընքին՝ որպէս յաւիտենութեան խորհրդանիշ, իսկ այդ պարագայում կեանքը՝ որպէս վերջաւոր էութիւն, բացակայում է նրա ընկալումներում: Տիեզերքում ամէն բան շարժւում է եւ երբեւիցէ որեւէ բան չի ուզում մեռած լինել:

Մեզ կը թուայ, թէ դեռեւս մենք կանք,
Ու տրուելու է մեզ կեանքը երկրորդ:
(«Մեզ կը թուայ...»)

Ամէն անգամ մաքառելով հոգու իրաւունքների պաշտպանութեան համար, սովորաբար մի կողմ է դրւում մարմնի, ասել է թէ Երկրի իրաւունքնե-

ը: Տոնոյեանի պարագայում իհարկէ դա այդպէս չէ: Մարմնի իրաւունքները պակաս կարեւոր չեն հոգու կողքին: Մարմինը իր ուժն ու գեղեցկութիւնը պիտի ունենայ՝ ոգին իր մէջ պարփակելու համար, մարմինը արժանի տունը պիտի լինի հոգու համար: Մինչդեռ մարդն անտեսել է մարմինը, ասել է թէ հոգին զրկուած է հանգրուանից: «Խաչը ծանր չէ, ես եմ անմարմին». սա ողբերգութիւն է մարդու համար: Հոգին գնում է ինքակայացման ուղիով, աշխարհը միշտ է անաւարտ: Նա ծնւում է ու մեռնում դարձեալ: «Տեսնես երբեւէ նյութս կը յառնի՞», թէ՞ շարունակելու է անաւարտ վիճակում մնալ: Ասել է թէ կը շարունակի հոգին անապաստան մնալ, համընդհանուր երթում՝ վտանգուած:

Ահա այս վտանգուած երթի ճանապարհին մշտապէս ներկայ է հոգու իրաւունքը պաշտպանող, նրա սահմաններն ընդարձակող անհատը, որ մշտապէս միտուած է հոգու կատարելագործմանը: Ստացւում է, որ մարդու նպատակը՝ որպէս Երկրագնդի բնակիչ, մարդու կայացման գործին նուիրուածութիւնն է.

Ես սոսկ ծառան եմ այն կիսատ գործի,
Որից Մարդու ցեղն ուզում է յոգնել:

Իսկ կայացման ճանապարհին մեծ է Քրիստոսի խօսքի, նրա փիլիսոփայութեան արժէքը: Նա իր կեանքով փաստեց ճշմարտութեան ուղին, բայց երբեք չպիտի անտեսել եւ մարդու՝ խօսքի ու գործի նշանակութիւնը, որ այսօր գրւում է եկեղեցու անարատ որմին:

Տոնոյեանի քնարական հերոսը չի դառնում աստուածային կամքի հլու կամակատարը: Նրա համար խստօրէն կարեւորւում է անհատական պատասխանատուութեան խնդիրը: Առանց *անհատական կամքի ու հետեւողական ջանքի* ոչինչ չի կարող իրականանալ, մարդը չի կարողանայ յաջողութիւններ արձանագրել: Ուրեմն՝ անհնարին է հնազանդօրէն առաջ տանել գոյընթացը, եթէ ամէնօրեայ ճիգեր չես գործադրում:

Մարդու պատասխանատուութիւնը բաւականաչափ մեծ է, քանի որ հարկադրուած է ամէնօրեայ ինքնահսկման ուղիով առաջնորդուել: Մոլորեալ Երկիրն արդեօք կարող է նաւարկող տուն դառնալ՝ առանց խախտելու Արեւակարգի կշիռը, իսկ նրա բնակիչը, - որ ընդամէնը մարդ է - ի վիճակի՞ է ապրեցնելու Տիրոջ օրէնքն ու կարգը եւ միաժամանակ պահել-պահպանել ամէն կաղապար՝ ազատութեան որոմի տեղատարափի տակ, որ ընդունակ է մարդու տունը քանդել:

Գրքի յաջորդ շարքը «Հայաստան, աշուն, վերջին չուն դրախտ: Աստծոյ մի գաւառ» խորագիրն ունի:

Ինչպէս սովորաբար Տոնոյեանի շատ ժողովածուներ ունեն Հայաստանին նուիրուած բաժիններ, նոյնը տեսնում ենք այստեղ:

«Հայաստան» խորագրով բանաստեղծութունը լաւագոյնս բնութագրում է Տոնոյեանի գրի ինքնատիպութիւնը: Հայաստանը պատկերների՝ անդնդախոր ձորերի կամ հասկերով լեցուն արտերի երկիր չէ:

Այստեղ խօսքը ժամանակի անդունդի մէջ ցեղի հոգեւոր գանձերի մասին է՝ աշխարհընկալման տիեզերական չափումների, որին հասել է ժողովուրդը դեռ պատմութեան արշալոյսին: Այդ ամէնի մէջ, ամէնից զօրաւորը *«կեանքի յամառումն»* է՝ որպէս դարերին ուղղուած մարտահրաւէր:

Ակնյայտ է, որ Տոնոյեանի բանաստեղծութիւնը սնւում է ժողովրդական բանահիւսութիւնից: Ժողովրդական իմաստութիւնից վերյառնած գաղափարը չէր կարող չներազդել բանաստեղծական խօսքի վրայ, եթէ այն կենդանի օրգանիզմ է ու չի կարող չհամզգալ անցեալը, դրա ոգին: Դեռեւս Գիլգամէշը անմահութեան ծաղիկը փնտռելու համար Հայաստան ուղեւորուեց[2]: Հայաստանը՝ որպէս անմահութեան երկիր, հին աշխարհում մեծ համարում ունէր: Տոնոյեանի խօսքում այս ամէնը իմաստաւորւում է հետեւեալ կերպ.

Այստեղ փթթում է անեզրական վարդ՝
Բոյրով եդեմի, գոյնով կենսադեղ,
Այստեղ մեռնում են եւ մահ, եւ աւարտ,
Անմահանում են՝ ապրելով այստեղ:
(«Իմ երկիրն՝ Աստծոյ մի գաւառ»)

Ահա այս անցեալի փորձից հանուած եզրայանգումը սոսկ երկրի արձանագրումը չէ: Գրողի համար իր՝ լոյս անթեղող հայրենիքը համընդհանուր քաոսի մէջ ապրող աշխարհի մէջ «ապրում է որպէս Աստծոյ մի գաւառ», եւ ուր է թէ այդ երկրի ափշը բեղուն հաւատ հասցնէր «աստղին միգաւառ»: Պատահական չէ, որ նրա երկիրը անցեալի նկարագրով ու մարդկային որակներով դիտւում է որպէս «աստղաճամփի յուժկու թիավար»: Հայրենիքը ընդհանուր հոգու քաւարան է, այս իմաստով նրա դերը խիստ կարեւոր է դէպի Հաւատ ընթանալու մարդկութեան ճանապարհին:

Այսուհանդերձ, բանաստեղծական վերացարկումները, որ կապւում են հոգեւոր ոլորտներին, որեւէ կերպ չեն դառնում անկախ ու ինքնուրոյն: Երկրի «ձգողական ուժը» մշտապէս քնարական հերոսին պահում է Երկրի ուղեծրում

...Սակայն եթէ երկնքին մօտենանք, հասնենք,
Հողը դարձեալ ետ կը գայ, կ'ունենանք հասցէ:
(«Հասցէ»)

Առաջին հայեացքից դժուար է ասել, թէ որ ոլորտն է բանաստեղծի համար կարեւոր՝ Երկի՞նքը, թէ՞ Երկիրը: Բայց որ Երկիրը լեցուն է ներքին հակասութիւններով ու բանաստեղծական կիրքը այստեղ յաճախ է գնում նիւթը յաղթահարելու ճանապարհով, ուստի այս ոլորտում դրամատիզմն աւելին է թւում:

Երկի՛ր, դու դարձեալ թողել ես անտէր

---

[2] Վ. Գրիգորեան, Ա. Առաքելեան, Ն. Իսկանդարեան, *Եւրոպական էպիկական աւանդոյթը եւ «Սասնայ ծռեր» էպոսը*, «Մռաւ պրինտ», Երեւան, 2024, էջ 364:

Նրանց, որ քեզ տէր կանգնելու ելան,
Հպատակներիդ ուսին ես բարդել
Յղփացեալներիդ ախորժակն անդարդ,
Ու քամիները եկել են՝ հարթեն
Քո լեռները, որ ծոցերում եռման
Փայփայում են դեռ արեգակ ու հանգ:

Այս ամէնն աչքի առջեւ ունենալով հանդերձ՝ *բանաստեղծը չի անտեսում հոգեւոր արժէքները՝ որպէս ելքի դուռ:* Քառսուն գազ հորում յայտնուած ժողովուրդը ձեռքը Վերին գանձերին է մեկնել՝ իբրեւ փրկութեան յոյս:

«...Որ նախ պիտի լինի խօսքով» շարքում խօսքի արժէքը ներկայացնող գործեր են: Բնականաբար դրանք եւս առնչւում են հոգեւոր ոլորտներին:

Խօսքը Տոնոյեանի համար երեւոյթները իրողութիւններ դարձնելու միջոց է: Այն, ինչ կատարւում է, նախ պիտի լինի խօսքով, խօսքի մէջ: Սա թերեւս յայտնի ճշմարտութիւն է՝ դեռեւս Աստուածաշնչից եկող: Բայց Խօսքը բանաստեղծի համար նաեւ Երկինքն ու Երկիրը միացնող բացառիկ միջոցն է, որ Երկրից դէպի Երկինք տանող անցում-թռիչքուղին է ձեւաւորում: Այլ կամուրջ գոյութիւն չունի՝ խօսքի զօրութեամբ ու ուժով, որ մարդը կը կառուցի՝ երկնային ոլորտներին հաղորդակցուելու համար: Այդքան կարեւոր է Խօսքի արժէքը բանաստեղծի համար:

Որքան կարեւոր է Խօսք *ասելը*, նոյնքան կարեւոր է եւ այն *լսելը*: Ու երբ բանաստեղծի խօսքը ձեռք կը բերի ասացող-լսողի միասնական «կարգավիճակ», այդ դէպքում միայն Խօսքը կը հնչի որպէս Երկրին տիրակալ եւ ոչ իբրեւ անծանցեալ մի բան:

Վերջին հաշուով բանաստեղծն այն կարծիքին չէ, թէ իր խօսքը կարող է փրկել աշխարհը, նրա ընկալումներն այդչափ նախայարձակ չեն: Բաւական է, որ այդ խօսքը ներդաշնակուի տիեզերական համընդհանուր երթին:

Իմ խօսքը ոչինչ, ոչինչ չի ասում,
Յիշողութիւնն է նախորդ խօսքերի,
Որ տարածուել են երկնքում հասուն՝
Փարուած Անեզրի քնքուշ հոսքերին:

Եւ քանի որ Տոնոյեանի բանտեղծական աշխարհում Երկնքի ու Երկրի միջեւ կապը որեւէ պահի չի ընդհատւում, մարդու տեղափոխումը մի ոլորտից միւսը կատարւում է Խօսքի միջոցով, որ միացնում է Երկինքն ու Երկիրը, այդ *միացումը* արդիական է եւ ֆիզիկական իմաստով: Այսօր արդէն հրամայական անհրաժեշտութիւն է տիեզերական նոր հանգրուանների յայտնաբերումն ու տիեզերական մարմինների իւրացումը: Այսօր առաւել քան երբեւէ Տիեզերքը մօտեցել է մեզ, աւելի ճիշտ՝ մենք ենք մօտեցել Տիեզերքին: Նրա խելագարութեան հասնող անսահմանութեան առջեւ Տոնոյեանի բանաստեղծութեան մէջ վախ չկայ, քանի որ Տիեզերքը մէկ է՝ Աստծու կողմից արարուած:

Սակայն անյայտ է՝ կը բաւի՞ արդդոք շրջանն իմ կեանքի,
Որ լուսատարիք ծիրս հասցնեմ աստղերում հեռու
Ինձ պէս միայնակ ապրող-արարող այն ինձնմանին,
Որին, ինչպէս ինձ, մի օր նոյն Տէրն է հիւրընկալելու:

Ու քանի որ նոյնն է Տիեզերքը մեր, ու մենք նրա մարմնի մի մասն ենք, նրան ճանաչելու, նրան հաղորդակցուելու մղումը մշտապէս հետեւելու է աստղանաւորդին, քանի որ անծայրածիր Տիեզերքին հաղորդակցուելիս Նաւորդը Տիեզերքի ծովանկարում հարկ է, որ գծի «քարտէզն իր անհերք»:

Իհարկէ, բանաստեղծը նկատում է եւ համընդհանուր Տիեզերքում այն անսպասելի վտանգները, որոնք կարող են ի յայտ գալ անսպասելիօրէն:

Նիբիրու մոլորակի մասին խօսակցութիւնները ծաւալուեցին, երբ 2009ի Մայիսին այն կարելի էր նկատել: Նիբիրուն 3600 տարուայ հեռաւորութիւնից յայտնւում է մեզ: Բայց դրա հետեւանքները Երկրագնդի համար կարող էին կործանարար լինել: Ահռելի չափերի արդիւնքում Երկրագունդը կարող էր իր ուղեծրից դուրս գալ: Բայց բանաստեղծի ընկալումներում առասպելական մոլորակի տիեզերական երթը կարող էր եւ միանգամայն այլ առաքելութիւն ունենալ: Արդեօք Նիբիրուի վերադարձը միայն կործանման նախանշան է, գուցէ դա բացարձակապէս այլ սկիզբ է մարդկութեան գոյընթացի սահմաններից դուրս, եւ կեանքը նոր պայմաններում միանգամայն այլ ընթացք ու աւարտ կ'ունենար.

Պայծառանում է երկնակամարում
Նաւամոլորակն առասպելական,
Ու իմ արեան մէջ էլ չի յամառում
Կեանքն այն, որ մեզ միշտ տարել է ի մահ:

Տոնոյեանը, իհարկէ, գիտե նաեւ հայ դասական բանաստեղծութեան մէջ արտայայտուած գաղափար-ապրումների մասին, որոնք առնչուել են աստղերի, տիեզերական շարժի ու մահուան հետ: Բայց դրանք կապւում են եւ ազգային աւանդներին՝ տիեզերական գաղտնիքների մէջ խորանալու անյագուրդ մղումով:

Գրիգոր Գուրզադեանին նուիրուած բանաստեղծութիւնները հայի՝ տիեզերական գաղտնիքների մէջ խորանալու մղումի հետ նաեւ այդ տիեզերական ներդաշնակութիւնը անաղարտ պահելու ձգտումի մասին են («Տարեց երկինք», «Հոգոցը մեռնող աստղի»):

Երկրագունդը մնում է ինչպէս ելքի, այնպէս էլ մուտքի դուռ աստղանաւորդի համար: Ադամորդին չի կարող մոռանալ տունը: Տունդարձի ճամփան անցնում է մարդ արարածի էութեան առանցքով, նա ամբողջական կարող է լինել միայն սեփական տանը.

Իմ սրտում՝ ահա, կենտ մի բանաձեւ.
Երկու կարօտը մի կեանք է, քանզի
Մէկով ես գնամ գուցէ անհասցէ,
Միւսով ետ գալ հասցընեմ հազիւ:

(«Աստղային բանաձեւ»)

Տիեզերական ճամփորդութիւնից յետոյ բանաստեղծի քնարական հերոսը մնում է երկրի վրայ: Նրա մղումները ինչքան էլ վերերկրային լինեն, որեւէ կերպ չեն կտրում իրենց ամուր կապերը Երկրի հետ, որտեղ խնդիրները շատ են ու կապուած են մեր հազարամեակների փորձին: Տիեզերական յարահոս ժամանակը փոխւում է ներկայով՝ շատ որոշակի խնդիրներով ու նպատակներով: Ագռաւաքարը՝ որպէս արքետիպ, ամենախորունկ խորհրդանիշն է հայ մշակոյթի պատմութեան մէջ: Բանաստեղծը դրա իմաստը դիտարկում է հակադիր ծայրաթեւերի ամբողջութեան մէջ: Այն մեզ համար դառնում է ինչպէս մուտքի, այնպէս էլ ելքի դուռ:

Երկու կողմում էլ Ագռաւաքարի
Ես եմ. եւ ներս, եւ... դուրս գալ եմ ուզում:

Ամէն ինչ մնացել է նոյնը, չեն փոխուել ցորենն ու գարին, բայց փլուզւում է հողը ոտքի տակ: Այս պարագայում, երբ հնար չկայ, մնում է մուտքի դուռը մեզ համար, որտեղ արհաւիրքներից գոնէ ժամանակաւոր հեռու կը պահենք մեր մարդկային որակները: Բայց որքա՞ն ժամանակ է հնարաւոր մենութեան մէջ մնալ: Այդ դէպքում արդէն կարեւոր է դուրս գալ Ագռաւաքարից՝ նոր կեանքով ապրելու համար: Ագռաւաքարն այստեղ Երկրի վրայ է, բայց նա զետեղարան է ոչ միայն ազգի զարմի, այլեւ երկնքի եօթերորդ հարկի ու սերունդների միջեւ եղած նաւարկող կամրջի:

Ժողովածուն եզրափակող վերջին բանաստեղծութիւնը՝ «Երկիրն իմ բաժին», ունի «Ուղերձ որդուս» յիշատակումը: Իհարկէ, խօսքը եկող սերնդին է ուղղուած: Սերունդների միջեւ եղած կապն անխուսափելի է հենց ոգու իմաստով: Թէեւ հիասթափութիւն կայ ապրած կեանքի հանդէպ, որովհետեւ անճակատամարտ տանուլ տուած Երկինքն արդիւնքում մեզ «մի կարգին երկիր» էլ չթողեց, եկող սերնդի գործն էլ դժուարին է լինելու, եթէ կարող է՝ թող հօր երկիրը որդին իրեն վերադարձնի, իսկ այնուհետեւ բաժանի նրանց, ում սրտում որ մի կտոր երկինք կայ:

Մարդու կայացման ընթացքը անցնում է Երկնքով: Ելքը Երկիրը իր բարոյական նկարագրով, կենսաձեւով Երկնքի վերածելն է: Դա կատարուելու է անհատական ջանքի, ապա նաեւ հասարակութեան վերափոխման ուղիով՝ բարոյական արժէքներին վերադառնալու, հոգեւոր գանձերը հարստացնելու ճանապարհով:

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՂՕԹՔ

Բնական է, որ գրողը խօսելով իր ժողովրդի պատմութեան, անցեալի ու ներկայի բարդութիւնների մասին, չէր կարող որեւէ կերպ չառնչուել *հաւատքին*: Թէեւ այնպէս չէ, որ մարդիկ իրենց վիճակը կարգաւորելու, դժուարութիւնները յաղթահարելու համար որպէս վերջին միջոց, դիմում են հաւատքին՝ մի տեսակ սոցիալական դժուարութիւնները յաղթահարելու մի-

ջոց, բայց Տոնոյեանի համար եկեղեցու քրիստոնէական ընկալումը՝ որպէս մշակութային երեւոյթ, դառնում է կարեւոր բոլոր առումներով: Այն մեծ չափով ձեւաւորում է մեր մշակոյթի դէմքը՝ որպէս ինքնութեան դրսեւորման կարեւոր ձեւ: Պատահական չէ, որ նրա ստեղծագործութիւնների մէջ որոշակի շերտ են այն գործերը, որոնք կառուցւում են հոգևոր բառապաշարի ու քրիստոնէական խորհրդանշանների գործադրմամբ:

Փորձութիւնն Աստծոյ մենաշնորհն է,
Իմ անձն ո՞վ է, որ ուզենայ փորձի
Այն նախնիներին, ում պարտքն էր օրհնել
Մեր Թուրը Կայծակ, Խաչն ու մեր Հօր Ձին:

Չարն ինչքան էլ որ ուզենայ փորձի,
Ասում եմ՝ մի՛ տար ի փորձութիւն, Տէ՛ր,
Ես սոսկ ծառան եմ այն կիսատ գործի,
Որից Մարդու ցեղն ուզում է յոգնել:

Այստեղ գործածուած բառերն ու կապակցութիւնները՝ Աստուած, փորձութիւն, մենաշնորհ, օրհնել, չար, մի՛ տար ի փորձութիւն, Տէ՛ր, վերջնարդիւնքում ստեղծում են ոչ թէ կրօնական բովանդակութեամբ բանաստեղծութիւն կամ տրամադրութիւն, այլ միանգամայն նոր տրամադրութիւն կամ փիլիսոփայական եզրայանգում: Աստծու կողմից դարերի մէջ փորձութեան է ենթարկուել մեր Կայծակ Թուրը, Խաչն ու մեր Հօր Ձին: Ու եթէ չարը ուզում է փորձութեան տանել, մարդն իր կարողութեան ու յոյսի չափով դարձեալ Տիրոջն է դիմում՝ վտանգաւոր ընթացքը կանխելու յոյսով: *Ստացում է, որ մարդը երեւոյթների հոլովոյթում հեգեւանք է եւ ոչ թէ պատճառ:* Նա միայն լաւագոյն դէպքում պիտի կարողանայ առանց յոգնելու շարունակել ճանապարհը, որ գծել է Աստուած, իսկ դա մարդուց Աստուած գնացող ճանապարհն է՝ հազարամեակների լուծելիք խնդիր: Նրան այլ բան չի մընում, քան ուղին շարունակելը:

Հոգևոր առարկաների, երեւոյթների, բառաձեւերի գործածումը Տոնոյեանի պոեզիայում ոչ թէ տեքստը ձեւաւորող միջոց է, այլ ներծուլուած է տեքստի խորքում: Ինչքան հնարաւորութիւն է տալիս կրօնական թեման, ասելիքը կարող էր երեւակայութեամբ ծաւալուել: Կրօնը բանաստեղծութեանը բաւականաչափ մօտ է երեւոյթների մատուցման ձեւով: Երկուսի պարագայում էլ մեծ է *երեւակայութեան* դերը: Բայց Տոնոյեանը չի տրւում երեւակայութեան գայթակղութեանը: Նրան չի գրաւում քրիստոնէական սիւժէն կամ պատմութիւնը: Նրան գրաւում է տեքստից վերացարկուած գաղափարը, որ մարմին է առնում ներկան իմաստաւորող իրադրութեան մէջ: Անհատի ողբերգութիւն է դառնում իրենից յետոյ եկող սերունդներին որեւէ կերպ հաղորդակցուելու անկարողութիւնը: Իսկ չէ՞ որ նրանց՝ այս աշխարհում ապրելու համար այնքան մեծ են եղել սերունդների, տուեալ դէպքում անհատի մաքառման ջանքերն ու զրկանքները: Ապագայից դիտուած հայեացքը պակաս դրամատիկ չէ, որքան ներկայից՝ ապագան դիտուածը: Ա-

հա թէ հոգևոր թեման ինչ կերպ է իմաստաւորում բանաստեղծի սէրն ու ափսոսանքը՝ եկող սերունդներին հաղորդակից դառնալու անհնարինութեան ֆոնին.

Ես եկայ աշխարհ ու ... հեռանում եմ,
Հագուստս մաշուեց, ու հոգիս մերկ է:
Նրանց համար, որ հագուստ դեռ ունեն,
Մխիթարութեան փոխարէն՝ երգեր,
Նրանց համար, ում դեռ չեն ասել «Կեր,
Այս է մարմինս», դէպի Անհուններ
Աչքերս յառած՝ մեռնում եմ յամառ
Ու հեռանում եմ՝ թողած սերունդներ:

Օրինակները ցոյց են տալիս, որ բանաստեղծին հետաքրքրում են ոչ թէ կանոնական թեմաները, մեկնաբանութիւնները, այլ ժողովրդական աւանդոյթով փոխանցուած ընկալումներն ու առաջին հերթին զուտ անհատական մեկնաբանութիւնները: Այս իմաստով քրիստոնէական թեմաները ոչ թէ նպատակ են, այլ ասելիքը արտայայտելու միջոց: Նա դիմում է կրօնական թեմաներին այնքանով, ինչքանով որ դրանք կան նրա քնարական հերոսի ապրումների, ընկալումների ոլորտներում: Դրանք արտայայտւում են այնքանով, ինչքանով որ կարող են ապրումների դրսեւորման միջոց լինել:

Բաւական է դիտել *Մոմի կաթիլներ* (2001) ժողովածուն, որպէսզի պարզ դառայ, թէ հոգեւոր խորհրդանշանը ինչպէս է դառնում անհատական ապրումները ձեւաւորող գերակայ միջոց:

Ամէն գիշեր,
Երբ համբուրուեն քո կոպերը,
Ես նրանց տակ կը գիշերեմ,
Ու որպէսզի
Երազները քո չմրսեն,
Ամէն գիշեր
Կոպերիդ տակ մոմ կը վառեմ:

Անընդհատ ծաւալուող գործողութեան մէջ թէեւ կարեւորվում են առարկայական պատկերները, բայց քիչ չէ եւ տարածուող յոյզը: Բայց շարքում կարեւորը մարմինը եւ հոգին միասնաբար՝ որպէս ամբողջական մարմին, տեսնելու բանաստեղծական կարողութիւնն է՝ առանց ճիգերի:

Դու երեփ մոռացել ես,
Էլ չես յիշում
Աւերուած վանքն ու խորանն այն,
Ուր կանգնեցիր աչքերդ փակ՝
Որպէս արծաթ մի աշտանակ,
Քո ուսերին ես վառեցի
Համբոյրների մոմերն անձայն,
Ու քնքշօրէն իրար գրկած՝
Մենք Աստծու մօտ վերադարձանք...

Պատկերները՝ աւերուած վանքի, արծաթեայ աշտանակի՝ դրա ուսերին վառուող անձայն մոմերը խորհրդաւոր ու լուռ պատկերներ են յարաբերակցում՝ համբոյրներից ծնուող կրակներ, երբ վերացական, հոգեւոր թեմաները ետ են մղւում՝ առաջնութիւնը մի պահ թողնելով աշխարհիկ զգացողութեանը, որպէսզի յաջորդ պահին հոգու եւ մարմնի վերերկրային դաշինքն իր ապահով հանգրուանը գտնի. «Մենք Աստծոյ մօտ վերադարձանք…»:

Տոնոյեանի *Մոմի կաթիլներ* ժողովածուի բանաստեղծութիւնները իւրատեսակ «հայկական թանկաներ» են: Ճապոնական մշակոյթում դեռեւս Ը. Դարում գրի առնուած այս ձեւերն իրենց ծաղկումն ապրել են Ժ.-ԺԳ. դարերում: Հնագոյն այս ժանրը յստակ կառոյց ունի՝ 31 վանկերով (5-7-5-7-7) անյանգ հնգատող: Տոնոյեանը, իհարկէ, նպատակ չի ունեցել այս ժանրով գործեր ստեղծել, տողերը 4ից մինչեւ 9-10ի կարող են հասնել: Ես նկատի ունեմ թանկաների արտակարգ նրբագեղութիւնը, լակոնիկ ձեւի մէջ ասելիքը մատուցելու հմտութիւնը: *Մոմի կաթիլներ*ը հենց այս իմաստով է նման «թանկաների»: Նոյնիսկ կառուցուածքով դրանք մօտենում են այս ժանրաձեւին: Առաջին երեք տողերը կարող են առաջադրել հիմնական խնդիրը, իսկ երկու տողերը՝ դառնում են ամփոփում.

Լոյսերը մարիր,
Մարիր լոյսերը,
Թող լոկ մոմերը քո աչիկների,
Թող պարանոցդ իմ շնչից հալուի,
Ինչպէս որ բոցից ուսերը մոմի:

*Մոմի կաթիլներ*ը կառուցուած է այլաբերութեան տարբեր ձեւերի համադրումներով, քանի որ այլ կերպ չէր էլ լինի, քանի որ սակաւաթիւ բառերով շատ բան ասելու լաւագոյն ձեւը *տրոպի* ձեւերի լայն կիրարկումն է: «Սիրոյ մոմեր» շարքում աւելի գերակշռում է *կարմիրը*: Այն յարակից թեմաներով տարածւում է բանաստեղծական փոքրիկ կտաւի տարածքով մէկ. կարմիրից արտածուող ջերմութիւնը չի նուազում.

Քո կոպերը երկու կակաչ են կոկոնում,
Երբ նայում ես մոմի բոցէ շրթունքներին.
Զու՜ր ես մարում համբոյրների մոմերը իմ,
Կակաչների ողջ հովիտ կայ իմ աչքերում…

Նոյն կերպ՝
Երբ հագնում ես ալ կարմիր,
Մոմի բոց ես թրթռուն,
Ու թւում է յանկարծ ինձ՝
Սրտիս տեղ մոմ է վառում…

Կարմիրը յարաբերակցւում է արեանը, դա ինչպէս կենսական ուժի, այնպէս էլ կործանման խորհրդանիշն է: Դրանք փոխկապակցուած են: Սիրտը մոմով «փոխարինելու» գիւտը սիրտը դարձնում է աւելի փխրուն ու ան-

պաշտպան: Նոյն կերպ՝ հմտօրէն օգտագործել է սեւ գոյնը՝ առօրէականի մէջ կեանքի դրամատիկական թեւը նրբօրէն ներկայացնելու համար.

Դու լաց եղար աչքերդ փակ,
Մոմի խոշոր արցունքներով,
Արցունքներդ սրբող մատիս
Մնացել էր...
մի սեւ փետուր...

«Մայրական մոմեր» շարքը հոգևոր խորհրդանշանները գործադրելու ճանապարհով Տոնոյեանը նոր իմաստաւորմամբ է ներկայացնում մեր գրականութեան մէջ մօրը նուիրուած գործերը: Մօր նուիրուածութեան մասին բազմաթիւ բանաստեղծութիւններ կան: Տոնոյեանը ասելիքին ինքնատիպ ձեւ է տալիս: Բայերի կուտակմամբ ստեղծում է «մեծ պատմութիւն», որտեղ առաջադրուած խնդիր-պատմութիւնը իր եզրայանգումն ունի.

Մայրս ասում էր. «Որդիս,
Աստուած է քեզ պահելու»,
Ու դառնալով մոմ՝ վառուեց,
Որ շահի սիրտը Աստծու...

Նման կառոյցը բնորոշ է այս շարքի բոլոր բանաստեղծութիւններին, դրանք ունեն առաջադրուած խնդիր եւ եզրայանգում: Երեւոյթները ներկայացուում են մեղմ տոներով, ոչինչ չի բարձրաձայնւում, դրանք շշնջոցներ են, որ ասում են նախ՝ դրանք արտաբերողի, ապա եւ մնացած մարդկանց համար: Ինչպէս կարող է շշնջալ եկեղեցում մոմ վառող հաւատացեալը՝ լուռ ու իր մէջ կենտրոնացած, կողմնակի ձայներից ու հովերից նոր վառուող մոմը պաշտպանելու ջանքով: Բանաստեղծն ամէն անգամ վախենում է՝ ձայներից ու յանկարծահաս հովերից վտանգուած տեսնել իր վառած հերթական մոմը: Նրան մնում է ամէն անգամ ափերով պատսպարել՝ սիրոյ, յոյսի, երկիրն ու երկինքն իրար առնչող աստուածային լոյսերը:

Իհարկէ, արուեստի ցանկացած ստեղծագործութիւն պայմականութեան որոշակի մասնաբաժին կամ տարր ունի: Կարեւորը դրանից հնարաւորինս հեռու մնալն է: Անկեղծութիւնը ամենակարեւոր որակն է Տոնոյեանի պոեզիայի: Ես չէի ասի, թէ դրանք աղօթքներ են, բայց վստահաբար կարող եմ ասել, որ նրա բանստեղծութիւնների գերակշիռ մասը անցնում է այն ճանապարհով, ինչով որ ի յայտ է գալիս աղօթքը: *Պոեզիան կարող է ծնունդ տալ աղօթքին եւ բանաստեղծութեան միջոցով մարդուն հաղորդակցել Աստծուն:* Այս մօտեցումն ակնյայտ է Տոնոյեանի բոլոր ժողովածուներում: *Նա բանստեղծական խօսքը դարձնում է միջոց՝ մարդուն հաղորդակցելու համար բացարձակ կեցութեանը, հետեւաբար եւ բացարձակ ճշմարտութեանը:* Մարդը՝ որպէս հոգու եւ մարմնի հակադրամիասնութիւն, հանդէս է գալիս բոլոր շարքերում: Բայց դրանք աղօթքներ չեն դասական իմաստով: *Աղօթքը մարդու եւ Աստծու միջեւ երկխօսութիւն է, բանաստեղծի խօսքը թէեւ երկխօսութիւն է, բայց սեփական «Ես»ը առաջնային պլան բերելու եւ իր*

ապրումները հանրային դարձնելու ցանկութեան մէջ է, ինչը բացառում է աղօթքի պարագայում:

Բնորոշ է «Ես որպէս հին օրերի աղօթարար» բանաստեղծութիւնը, որ «Չարենցի ձայնը» ենթավերնագիրն ունի:

Իհարկէ Չարենցի ողբերգութիւնը՝ ազգային անմեկնաբանելի, բայց որոշակի ճակատագրի հետ կապուած, դժուար է արտայայտել նոր բառերով ու պատկերներով, ինչին հասել է Տոնոյեանը:

Նա շնչում է հեռու ու առնական մի օր,
Մենք բիբել ենք դարեր մեր նիզակով օրն այդ,
Բայց նա արեւի տակ գլորուել է յաւէտ
Ու չի թողել՝ իրեն մենք մօտենանք:
Ու՞ր է գլորւում այս արեւը, որ կարծես
Որդան մի գնդիկն է իմ ցեղարեան,
Ու մենք ճի՛շտ ենք անում, որ գնում ենք այսպէս՝
Երկրի բախտին հլու,
Երկրի բախտին խոնարհ:

Մեր հաւատը ինչի՞, ինչի՞ չի վերածուել՝
Սրի՛,
Վանքի՛,
Խօսքի՛
Ու կարմիրի որդան,
Մինչեւ եկել, եկել

Վեհերոտ ու վեհոտ
Մի խաչքար է դարձել ճամփին մեր որոնման:

Այս տրամադրութիւններն ու առանձին բառերի գործածումը յիշեցնում են «Դէպի լեառն Մասիս» եւ «Պատմութեան քառուղիներով» պոեմների իրարահալած ապրումների ներքին չդադարող ընթացքը, պատմութեան յարահոս աղէտներին որպէս ականատես ու երկրի բախին հլու եւ խոնարհ մեր վարքը: Բայց բանաստեղծութեան մատուցման ձեւը որպէս աղօթք է ընտրուած, ինչն արտայայտուած է եւ վերնագրում: Սակայն դա էլ քիչ է: Միայն ձեւը չի կարող երեւոյթը հնարաւորինս մօտեցնել անկեղծութեանը:

Բանաստեղծութեան սկիզբն ու աւարտը գրեթէ նոյն բառերն են ու նախադասութիւնը, իսկ իրականում դրանք տարբեր են: Սկիզբը անհրաժեշտ է, որպէսզի գիտակցութեան դաշտ բերուի մեր պատմութեան մէջ Աստծուն ամէնից մօտ, Աստծու հետ երկխօսութեան մտած Սրբին՝ Գրիգոր Նարեկացուն, որ օրհնում է հայոց նշխար հացի սեղանը:

Որպէս հին օրերի աղօթարար,
Որպէս Գրիգոր Նարեկացի՝
Ես պարզում եմ աջս՝
Որպէս խաչը արդար,
Եւ սեղանն եմ օրհնում
Մեր այս նշխար-հացի:

Բայց բանաստեղծը գիտի, որ կեցութեան եւ ասելիքի սկիզբն ու վերջը աստուածային ոգին է կամ դրան հաղորդակցուող հայոց Սրբի աղօթքը:

Ահա՝ պարզած աջս՝
Որպէս արդար Խաչը,
Այդ ճամփան եմ օրհնում նշխար-հացի՝
Որպէս հին օրերի աղօթարար,
Որպէս Գրիգոր Նարեկացի:

Այսուհանդերձ առկայ է մէկ այլ երակ, որ Տոնոյեանի բանաստեղծութիւնը մեծ չափով մօտեցնում է հոգեւոր թեմային կամ աղօթքին: Բանն այն է, որ բանաստեղծութիւնը ընկալելով որպէս կենդանի օրգանիզմ, որ շարունակութիւնն է անհատի ապրած կեանքի կամ դրա դրսեւորման ձեւերից մէկը, բանաստեղծը իր գործը դիտարկում է որպէս միջոցներից մէկը՝ հոգին մաքրելու («Տէր, մէկ այլ մարմին տուր ինձ, ես սրտանց//Մեղքն իմ քաւել եմ ուզում, ուստի՝ թոյլ տուր՝ դեռ ապրեմ»), ապա նաեւ այդ ուղիով երկնային համընդհանուր ոգուն հաղորդակցուելու կամ դրան միանալու համար:

Ինձ մնում է լոկ՝ Ձիրքով Ստեղծումի հարազատ մնամ
Իմ Հօրենական Նմանողութեանն ու Չարչարանքին,
Որ կարողանամ մի անգամ կանգնել խաչին յանդիման
Ու հանապազօր հացի պաշարով բարձրանամ երկինք:
(«Հողերկրպագու անձս»)

Իհարկէ բանաստեղծի յղացումներում առաջնային չեն դառնում հոգեւոր ընկալումները, սիւժէները, խորհրդանիշերը: Նրա համար կարեւորը ներաշխարհից բարձրացող մղումն է, որ խօսքը տանում է դէպի ոգին, մօտեցնում աղօթքին՝ որպէս ինքնախոստովանութեան բարձրագոյն ձեւ: Միանգամից ասենք, որ բանաստեղծութիւնը ոչ թէ աղօթքին հասնելու ընթացքով է ձեւաւորւում կամ իմաստաւորւում, այլ խօսքը աղօթողի անկեղծութեան, նրա ակնածանքի մասին է: Բանաստեղծը երբեք էլ նպատակ չունի իր խօսքը վերածել աղօթքի, իրականում նա բանաստեղծութիւնը աւելի բարձր է դիտում, քան աղօթքը: Բանաստեղծի խօսքը՝ որպէս մաքուր ապրումների ու խոհերի արտայայտութիւն, մարդուն հաղորդակցում է վերին ոլորտներին՝ որտեղ հոգին փորձում է Երկրի վրայի մեղքերը չէզոքացնել կամ էլ տանելի դարձնել մարդ-արարածի գոյընթացը:

Այս թեման ամփոփելու համար ասենք, որ Տոնոյեանի ժողովածուներում քրիստոնէական բարոյականությանն առնչուող հարցադրումները ոչ այնքան քրիստոնէական, այլ մարդկային բարոյականութեան մասին են: Լաւ թէ վատ՝ նշանակութիւն չունի: Դրանք կանոնական պահանջների արտայայտութիւն չեն, այլ անհատական մղումների: Այդ պատճառով էլ նրա բանաստեղծութիւններում ներքին լարումը չի թուլանում:

ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԵՐԵՒԱԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ՏԻՊԸ

Ընդունելով Տոնոյեանի բանաստեղծութեան նոր տարածաժամանակային չափումների ու տեղավայրի ինքնատիպութիւնը՝ որպէս երեւոյթների բանաստեղծական իմաստաւորման գլխաւոր միջոց, կարևոր է անդրադառնալ եւ այդ բանաստեղծութեան ստեղծման տիպին:

Ստեղծագործական գործընթացը միանգամայն ինքնատիպ երեւոյթ է ամէն գրողի համար: Մեզ համար կարեւոր է, թէ ինչ ճանապարհով է գրողը ստեղծում իր գործերը: Ստեղծագործական երեւակայութիւնը պայծառանում է տարերային յոյզերի՞ արդիւնքում, թէ առաջնայինը դառնում է միտքը: Ֆրանսացի հոգեբան Ռիբօն տարբերում է ստեղծագործական երեւակայութեան երկու տիպ՝ իրենց երեք փուլերով: Առաջին. այստեղ իշխում է առաջնորդող գաղափարը կամ խնդիրը, որ լուծման կարիք ունի: Սա առաջին փուլն է: Այնուհետեւ ի յայտ է գալիս լուծման բացայայտումը: Սա երկրորդ փուլն է: Այնուհետեւ հետեւում է իրականացումը կամ գեղարուեստական իրացումը: Սա երրորդ փուլն է: Երկրորդ տիպ. այստեղ նախորդում է անորոշ, չգիտակցուած վիճակը, դրան հետեւում է գաղափարի յայտնաբերումը, սա երկրորդ փուլն է: Այն աւարտւում է մշակմամբ ու գաղափարի զարգացմամբ: Սա երրորդ փուլն է: Մտաւոր եզրայանգումներին հակուածութիւն դրսեւորող: Այս տիպերը չեն խօսում բարձր կամ ցածր երեւակայութեան մասին: Քիչ չեն եւ Տոնոյեանի բանաստեղծութիւնները, որոնք կարող են երկրորդ տիպին պատկանել, բայց նրա բանաստեղծութիւններում գերակշռում է առաջին տիպը: Իհարկէ երկու դէպքում էլ բանաստեղծը հետեւողական ապրումների ու մտքի լարման ճանապարհով ձեւակերպում է խնդիրն ու դրա լուծումը: Վերջին հաշուով կարեւորը ստեղծուած արդիւնքն է, ոչ թէ երեւակայութեան տիպը:

Սահմանումներ Հայաստանի համար (2015) ժողովածուն գրուած է ստեղծագործական երեւակայութեան առաջին տիպով: Դրանք գրուած են հատու տողերով՝ առանց մակդիրների չարաշահման ու երբեք չթուլացող դրամատիզմի չափաբաժնով: Նախ հրապարակման տարեթիւը խօսում է մեծագոյն կորուստների մասին եւ երկրորդ՝ ներկան որեւէ կերպ չի թուլացնում դարից աւել ձգուող ցաւը: Անցեալն ու ներկան մշտապէս երկխօսութեան մէջ են: Բայց ինչպիսին էլ լինի առաջադրուած խնդիրը կամ դրա լուծման ընթացքը, միեւնոյն է՝ բանաստեղծական խօսքը մշտապէս պահում է քրիստոնեայի դասական կերպարից եկող մի երանգ, որը հնարաւորութիւն է տալիս ելք գտնել, շարունակել ուղին՝ այն հաւատքով, որ քարքարոտ ու արիւն խմող արահետները հանելու են մարդուն արժանի ուղիների: Երկիրը իր անցեալով ու ներկայով մնում է անփոխարինելի, միակ ու անկրկնելի տունը տիեզերքում:

Քեզանից հեռու ուրիշ ոչ մի տեղ
Չունեմ գնալու՝ Երկնքից բացի,
Հո՛ղ իմ, չունեցար սրտացաւ մի տէր՝

Մի քիչ աղ խառնէր քո ցամաք հացին:

Քեզանից հեռու ուրիշ ոչ մի տեղ
Չունեմ գնալու՝ Երկնքից բացի,
Հո՛ղ իմ, ծնուե՞լ է Մանուկդ միթէ,
Որ մանկանց ջարդ է ու այսքան կացին:

Քեզանից հեռու ուրիշ ոչ մի տեղ
Չունեմ գնալու՝ Երկնքից բացի
Քանզի ուզում եմ ապրե՞լ, ապրե՞լ դեռ
Հացով արդար ու ո՛չ միայն հացիւ:

Առաջին երկու տողերը, որ Երկրին հաւատարիմ մնալու բացարձակ հաւաստիացումներ են, դառնում են նախահիմք՝ օրուայ ողբերգութիւնը աստուածաշնչեան պատմութեամբ իմաստաւորելու: Գուցէ ծնուե՞լ է Մանուկը՝ գալիքի պահապանը, հակառակ դէպքում ինչպէ՞ս «հիմնաւորել» պատմութեան՝ մեզ հրամցրած ծաղրը. «Որ մանկանց ջարդ է ու այսքան կացին»: Բայց անելանելի թուացող ուղին յանգում է հոգեւոր որակներով ապրելու փափաքին: Այդ պարագայում արգելքները հեշտ են յաղթահարուելու:

Բանաստեղծի համար Հայաստանը իր անցեալով, պատմութեան զոհասեղանին դրուած կորուստներով, ապրելու գերեզմանակուր տառապանքով առաջ ընթանալու յամառութեամբ Հայաստանը դառնում է «մոլորակի խարիսխ»: Ամենամեծ կորուստներն ու զրկանքները չեն կարողացել հայի մէջ սպանել ապրելու, գոյատեւման յոյսը:

Տոնոյեանի բանաստեղծութիւններն իրենց ծաւալուող տրամադրութեամբ ժամանակավրէպ կամ յանկարծահաս երեւոյթներ չեն, եթէ մասնաւորապէս խօսքը վերաբերում է հայրենասիրութեանը: Տոնոյեանի պարագայում դա ոչ այնքան հայրենասիրութեան թեմա է, որքան ազգային մշակոյթի ընդերքից եկող որակ: Ոչ թէ պետք է խօսել հայրենասիրութեան մասին, այլ պարզապէս լինել հայրենասէր: Հենց այդպիսին է գրողի պոեզիան: Դրա համար էլ նրա խօսքում չկայ հրապարակախօսականի տարրը կամ կեղծ պաթոսը: Բառը գրւում է, քանի որ ծնւում է, բառը «դրսից» չի կանչվում, որ ասելիք բերի: Բառը անկեղծութեան դրսեւորումն է: Ահա «Տանս չափ» բանաստեղծութիւնը:

Ես մտածում եմ մէն-մի Հայաստան՝
Տանս չափ, բոլո՛ր հայերի համար,
Յամառ օրէնքով, երկնքով վստահ,
Ստահակուածի խոհերից ազատ,

Տանիքների տակ՝ առնական ուսեր,
Ու սէր մանկածին, տիեզրի Նորմարդ,
Արդարութեան հետ նաեւ արու սէր՝
Ուսելու համար գրերը յուսատ:

Ուսելու համար գրերը յուսատ

Ես մտածում եմ մէն-մի Հայաստան,
Ստահակուածի խօսքերից ազատ,
Տանս չափ, բոլո՛ր ազգերի համար...

Խօսքը Հայաստանի մասին է: Բայց ո՞ր Հայաստանի: Տան չափ տարածք ունեցող, բայց աշխարհի ազգերին իր մէջ տեղաւորելու ընդունակ Հայաստանի մասին: Իրադրութիւնն ակամայից յիշեցնում է Աբգար թագաւորի նամակը՝ գրուած Յիսուսին: Աբգարը հրաւիրում է Աստծու որդուն գալ իրեն բժշկելու, «ես մի փոքր եւ գեղեցիկ քաղաք ունեմ, որ երկուսիս էլ բաւական է»[3]: Ոչ մի երկրի թագաւոր իր քաղաքը համաձայնութեամբ ու սիրով չի կիսել մէկ ուրիշի հետ: Աբգարի համար իր «փոքր եւ գեղեցիկ քաղաքը» միանգամայն բաւական է երկուսի համար, քանի որ խօսքը ոչ թէ քաղաքը կիսելու, այլ քաղաքը մարդկանցով հարստացնելու, գեղեցկացնելու մասին է, ոչ թէ նիւթականը, այլ մարդկային հոգեւոր արժէքները առաջնային դարձնելու մասին: Բանաստեղծը չի ասում, որ իր տունը փոքր է ու ապրելու համար անյարմար՝ փոքրութեան իմաստով: Նա պատրաստ է իր տուն ընդունել աշխարհի մարդկանց, քանի որ մեծ, անչափելի մեծ սիրտ ու սէր ունի մարդկանց համար պահած, հետեւապէս մարդասէր հայրենիքը կարող է իր գիրկն ընդունել աշխարհի բոլոր մարդկանց:

Բայց որեւէ պահի Տոնոյեանը հայրենիքի մասին խօսելիս չի շրջանցում բարդութիւնները: Դրանք մտորումների հետեւանք են եւ ոչ թէ ինքնաբուխ, անորոշ թեմայից դէպի որոշակին գնացող ուղի: Առաջադրուած խնդիրը («Երկի՛ր, դու դարձեալ թողել ես անտէր») ծաւալւում է: Նրանք, ովքեր ելան տէր կանգնելու երկրին, մնացին անտէր, նրանց ուսերին բարդուեց յղփացածների ախորժակը: Ահա առաջադրուած ու զարգացում ստացած խնդիրը պէտք է լուծում ստանայ: Քանի որ երկիրը իր էթնիկական ոգու ներքին ուժով ամբողջական է ու անանց՝ դժուարութիւնների առաջ, հետեւապէս լեռները հարթել փորձող քամիները անցողիկ են իրենց խորքում «դեռ արեգակ ու յանգ» ունեցող լեռների կողքին: Կենսունակ ուժ ու արարելու ոգի ունեցող երկիրը լեռների նման մնալու է կանգուն արհաւիրքների հանդէպ:

Ստեղծագործական երեւակայութեան առաջին տիպին են պատկանում եւ այլ բանաստեղծութիւններ եւս՝ «Ճշգրիտ մաթեմատիկան Հայաստանում», «Հայաստանում մէկն անպայման կողքիդ է» եւն.:

Տոնոյեանի բանաստեղծութիւնը չի գնում աւանդական, դասական պոեզիային բնորոշ երկուութիւնը լուծելու ճանապարհով՝ արեւելքն է նախընտրելի, թէ՞ արեւմուտքը՝ մօտալուտ կործանման վտանգներով լեցուն: Նրա մօտեցումը սահմաններ չունի, քանի որ պայքարը Երկնքի ու Երկրի միջեւ ձգուող ճանապարհին գտնուող մարդու համար է: Նա ընդունա՞կ է յաղթահարել Երկրի ձգողական ուժը, թէ՞ շարունակելու է համակերպուել երկրում

[3] Մովսէս Խորենացի, *Հայոց պատմութիւն*, Երեւանի Համալսարանի հրատ., Երեւան, 1981, էջ 177:

իրերի դրութեանը՝ մի կողմ թողնելով բարձրագոյն արժէքները: Ի վերջոյ մարդը անկատար էակ է, նրա ստեղծածը՝ եւս, բայց ստեղծած բանաստեղծութիւնը յոյս է ներշնչում, որ նա կարող է շարունակել Երկնային ուղին:

Արդի բանաստեղծութեան առանձնայատուկ որակներից մէկը խօսքի ազատ զարգացումն է: Տոնոյեանը ջարդում է աւանդական համակարգը, քանի որ այն կաշկանդում է ասելիքը: Բանաստեղծութիւնը դառնում է առօրէական: Այդպիսին են «Ընտրութիւն», «Ծերուկ կոմունիստի վերջալոյսը», «Բեռնակիրը» եւն.: Այս կարգի գործերը բանաստեղծական թեմաներ չունեն, բայց ուղղակիօրէն արձանագրում են շփոթ ու վտանգներով լեցուն ժամանակը, որտեղ աւանդական հաւասարաչափ ու համաչափ գծերը փոխարինուել են անսպասելի, բեկեալ գծերով: Կեանքը դարձել է անկանխատեսելի ու չար: Այս գործերում բանաստեղծը հայեցողի դերում է, նա քնարական հերոս չէ, քանի որ այստեղ գրեթէ ոչինչ չկայ կեանքի բանաստեղծական շերտից: Այդ բանաստեղծութիւններում ենթիմաստի դերը նուազում է՝ առարկայական ձեւակերպումները կեանքի դրամատիզմը ներկայացնող արձանագրումներ են դառնում:

Սոնէտների պսակը (2020 Մայիս-Յունիս) յատկանշական է ողջ նախորդ գրքերի մեկնաբանութեան ֆոնին: Իհարկէ զուտ կառուցուածքի առումով 14 սոնէտները իրենց ասելիքով ի մի են բերւում վերջին պսակի մէջ: Բայց շարքը սրանով չէ կարեւոր, այլ նախորդ գործերի հետ ունեցած օրգանական, ակնյայտ կապերով: Այն, ինչ բնութագրեցինք աստուածային արարման եւ մարդու ստեղծման հակադրութիւն, այստեղ հասել է իր լրումին: Աստծոյ դրած կարգը իր տեղը զիջում է մարմնի պահանջմունքների արդիւնքում ձեւաւորուած կարգին:

Այսուհանդերձ ներքին հակադրութիւնը, որ կայ՝ որպէս աստուածային շնորհի եւ մարդու կամքով ստեղծած «անբարոյականութեան կանոնների» միջեւ, բանաստեղծի խօսքը դարձնում է ողբերգական: Մարդկային խելայեղ մղումների հետեւանքով աստուածային արարման կրող մարդը նոր ժամանակների լաբիրիրնթոսում մնացել է մենակ, քանի որ ձեռնարկումները խորքում Աստուածային կամքին դէմ գնացող են, որ ժամանակի մէջ նախապատրաստում են մարդ-արարածի կործանումը: *Այս ամէնը ոչ այնքան գիտակցուած սխալի, որքան մարդկային բնոյթի մէջ ծաւալուող բնական որակների աղարտման հետեւանք է:*

Մարդն ապրում է՝ մարմնի փորձութեանը մշտապէս ենթակայ: Այն, ինչ ժառանգել ենք մեր ծնողներից, ներկայում դարձել է խիստ խոցելի, մարմնահոգեկան աղաւաղումը սպառնում է վերջնականապէս փլել մեր սերունդների երերացող արժէհամակարգը: Միակ ելքը բնութիւնից, Աստծուց տրրուած նախնական՝ բնական որակներին ու կեցութեանը հաւատարիմ մնալն է: Աստուածային նախասահմանուած կարգով աշխարհ եկած արարածները իրենց սեռային պատկանելութեանը հաւատարիմ պիտի մնան՝ ընդդէմ մորեխի, որ դոներ է բացում միայն դիմակով՝ կեղծիքով լեցուն մարդկանց

առաջ: Մորեխը հասել է օրէնքի ուժով աստուածային կամքը լռեցնելու աստիճանին: Ելքը մնացել մէկը. հաւատարիմ մնալ նախնիների աւանդական կենսաձեւին, որ ժողովուրդն արձանագրել է իր դիւցազնավէպում. «Չենք պղտորի ակունքը գետ կտրող առուի...»: Սեփական արժէհամակարգին՝ ԳՐԻՆ, հաւատարիմ մնալը ապագայի առհաւատչեան է: Բանաստեղծի խօսքի ուժը նախնեաց իմաստութեան, դարերի դժուարընթաց փորձից կորզուած եզրայանգում է, որ կեղծիքների ժամանակը յաղթահարում է ժողովրդի դարաւոր ոգուն ճշմարիտ խօսքի հաղորդակցութեամբ:

Դռներին նոյն կնիքն է՝ «Մուտքը՝ դիմակով»,
Դռներ շատ կան, բայց մէկն է տանում դէպի Կեանք,
Ու որ Հոգին չապրի սոսկ մարմընի կամքով,
Ու որ Ոգին դեռ զօրի Կեանքին մերձենալ,

Չենք պղտորի ակունքը գետ կտրող առուի.
Այս է մարմինը խօսքիս. կերէք, որ յառնի:

Երբեւիցէ քնարական հերոսին չի լքում լաւատեսութիւնը: Բանաստեղծը համոզուած է, որ քաղաքակրթութեան հարուածներից մարդը ուշքի կը գայ՝ ճանապարհը շարունակելու համար, իսկ դա դժուարին ուղի է: Որպէսզի Երկիրը դառնայ Երկինք, մարդը «պէտք է մոռանայ» Երկիրը, իսկ դա դըժուարին խնդիր է, եթէ ոչ անհնարին, մնում է բարոյական արժէքներին հաւատարիմ մնալու, սեփական արատներից ազատագրուելու, ինքնահսկման տառապանքով մարդանալու ճանապարհը:

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԷՆ

Բանաստեղծական թեմայի, տարածաժամանակային ընկալումների ոլորտում Տոնոյեանը հայ բանստեղծական քարտէզի վրայ նոր տարածք է յայտնաբերում՝ իր աշխարհը, որի սահմանները ձգտում են տիեզերական չափումների: Այս ուղին վերացական, ժամանակից ու իրադրութիւնից կըտրրուած չէ: Դրանք ինչքան վերերկրային են, նոյնքան էլ հողեղէն: Տարբեր ոլորտները՝ Երկինքն ու Երկիրը հաւասարակշռելով, բանաստեղծն ստեղծում է այլաբանական ընկալումների համակարգ: Նիւթականի եւ հոգեւորի, Երկրի ու Երկնքի համադրումներն ընդլայնում են նիւթականի եւ հոգեւորի փոխյարբերութեան սահմանները: Ընդլայնում են աւանդական ընկալումների սահմանները: Երկիրը մարմինն է, Երկինքը՝ հոգին: Միմեանց ձգում են կամ միմեանց վանում: Իսկ աւելի ճիշտ՝ փորձում են փոխլրացուել միմեանց մէջ՝ անկարելի ու անիմաստ է Երկիր ունենալ՝ առանց Երկնքի, ինչպէս որ անիմաստ է ու անկարելի մարդկային մարմինը դիտել առանց հոգու եւ հակառակը:

Տիեզերական չափումների մէջ անգամ մարդկային իրարահալած ապրումների ինքնամերժման ու ինքնակայացման բախումներում պատասխանները միեւնոյն է՝ մնում են այստեղ՝ Երկրի վրայ: Հոգու եւ մարմնի աւանդական բախման թեման Տոնոյեանը տեղափոխում է նոր ոլորտ. մարդ-

կային հոգու եւ մարմնի յարաբերութիւնները՝ լուծելի կամ անլուծելի, վերածւում են տիեզերական յարաբերութիւնների: Այն, ինչ կայ Երկրի վրայ, նոյնը Երկնքում է՝ տիեզերական անսահմանութեան մէջ:

Այս միտումը, որ ամբողջանում է Տոնոյեանի բնաստեղծութեան սահմաններում, բնոյթով որքան էլ համամարդկային, սերտօրէն առնչւում է մեր ազգային նկարագրին: Բանաստեղծը չի կարող իր մէջ չներառել իր ժողովրդի մշակոյթին բնորոշ որակները, նրա անցած ճանապարհը, աշխարհընկալումը, երազանքներն ու մտահոգութիւնները: Այս իմաստով էլ գրողի բանաստեղծութիւնները միանգամայն «հողեղէն» են: Եթէ ցաւը, մտահոգութիւնը չծնուեն երկրի ընդերքից, ապա երկնային արձագանգները կը լինեն թոյլ ու նուաստ՝ առանց յոյզի կամ հոգու:

Արդի բանաստեղծութիւնը յաղթահարեց դասականի տարածաժամանակային ծաւալումները՝ նկարագրական, պատկերաւոր խօսքը փոխարինելով տարածութեան ու ժամանակի նոր՝ տիեզերական բնոյթով: Այդ հիմնական հասկացութիւններն անհատի ներաշխարհում ձուլուեցին որպէս մէկ ամբողջութիւն եւ դրանց դրսեւումները դարձան նոյնքան հասանելի ու գործնական, ինչպէս երեւոյթների սովորական որակները: Ժամանակի ու տարածութեան անցումները ոչ թէ պատկերային են ու սահմանազատ, այլ մտածական են՝ յարաբերական սահմաններով: Դրանք իրենց ծիրում ներառում են ինչպէս արդի, այնպէս էլ անցեալի դարաւոր պատմութիւնը: Բանաստեղծութիւնը դառնում է ոչ այնքան ժամանցային, որքան գործնական՝ ասելիքը տեղ հասցնելու իմաստով: Դրան այլեւս պէտք չէ նախաբան՝ ընթերցողին նախապատրաստելու եւ ասելիքը ծաւալելու իմաստով: Այն ըսկզբից եւեթ լարուած է ու լուծմանը գնացող ընթացքը եւս լարում է պահանջում՝ իսկ աւարտը նշանակալի է, բայց ոչ պաթետիկ:

Փշրանքներ

Տէր իմ, ես չեմ մասնակցել սրանց գինի ու հացին,
Թէեւ իրենց սեղանից ինձ փշրանքներ են նետել,
Իմ մեղքն այն է, որ ոչինչ չաւելացրի եղածին,
Ու չթողի քո որդուն ողնացողունն իմ էտեր:
Յարմարուեցի այդպէս էլ կատարողի իմ դերին
Ու երազելն էլ, աւա՜ղ, չմոռացայ ոչ մի օր,
Դու ամենայն ինչ գիտես, բայցեւ գիտե՞ս, որ, Տէր իմ,
Ոչինչ չկայ այս երկրում երազելուց ահաւոր:
Ամէն բան է այս երկրում մօտեցել իր աւարտին՝
Եւ մարմնամերձ մեր կեանքը, եւ ուծացումը հոգու,
Ահա դրուած քո գաւթում իմ աննշխար միակ դին
Եւ փշրանքներն այն շուրջս, որ ես կերայ իմ կեանքում:

Այսպիսի բանաստեղծութիւնը նոր մարմին ունի՝ առանց զարդարանքների ու մեղրածոր խոստումների: Սա ջղուտ խօսք է՝ քամուած աւելորդ բառերից ու իդէալական պատկերներից: Սա անհատի ողբերգութիւնն է, որին

ճզմեց ժամանակը՝ դարձնելով սեփական կամակատարը: Ո՛չ թէ մարդը, ո՛չ թէ անհատը, այլ ժամանակը գծեց նրա ապրելու ու երազանքի սահմանները:

Ժամանակը մարդուց վերցրեց ամենաթանակը՝ կեանքը: Ամէն ինչ նորից վերսկսելու ջանքերն այլեւս անհնարին են: Ահա այս զգացողութեամբ մտնել աշխարհ եւ հլու յամառութեամբ թողնել աշխարհը՝ Տոնոյեանի քնարական հերոսը որեւէ կերպ չի կարող համաձայնել: Մարդը յայտնուել է նոր իրադրութեան մէջ, աշխարհը նրան գեղեցկութեամբ զմայլուելու հնարը չի տուել, սակայն մարդը տեսել է Երկինքը՝ առանց որի անիմաստ է Երկրագունդը: Նա պատրաստ չէ մեռնել որպէս երկրացի՝ Ադամի որդի, նա աստուածային շնորհի, Աստծու զաւակն է՝ հետեւապէս նրա էութեան մէջ քիչ չէ եւ Երկնքի չափաբաժինը՝ որպէս յաւերժութեան, անվերջ կատարելագործման, հետեւապէս մարդացման գործընթացին մասնակից ոլորտ:

Ահա այս յղացումները, որ Տոնոյեանը յարաբերակցում է տիեզերական չափումներին, նրա պոեզիան դարձնում են ներքուստ դրամատիկ, բայց ոչ երբեք յուսահատական: Նրա քնարական հերոսը թէեւ զգում է Երկրի ձգողական ուժը, բայց չի կարող Երկնքին չնայել ու չբաղձալ նրա գոյութեան ձեւերին հաղորդակցուելու հնարաւորութեանը: Մարդը մասնիկն է Տիեզերքի եւ նրա մէջ եղած հոգու եւ մարմնի փոխադարձ ինքնամերժումներն ու հակադրամիասնութիւնը Տիեզերքի կառոյցի հիմքում են՝ Երկնքի ու Երկրի տեսքով: Մարդը, որ Երկնքի եւ Երկրի միջեւ է, երբեք չի դառնում անվերադարձ աստղանաւորդ, նրա սէրը, ցաւը, ուրախութիւնն ու հիասթափութիւնը երկրային են՝ երբեւիցէ չմոռացուող ու երկրի ձգողական ուժը «դիտմամբ» չյաղթահարող: Նրա քնարական հերոսը երբեք եւ ոչ մի պահի չի մոռանում վերադարձի մասին, նրան սպասում են իր անցեալը, նաեւ ապագան: Քանի որ առանց երկրի, չկայ նաեւ ապագայ, չկայ նաեւ երկինքը՝ իր անսահման բազմաձեւութեամբ, որ առաջանալու, աւելին լինելու հնարաւորութիւն է ստեղծում:

Բանաստեղծը քիչ է ասել՝ սիրում է իր հայրենիքը, նրա չարքաշ հաւատաւորին, բայց դա ո՛չ ճչացող սէր է, ո՛չ էլ քծնանք՝ թաքուն: Այն ժամանակաւոր աւարառութիւնները, որ կատարւում են երկրում, միեւնոյն է՝ երկրորդական են այն խոր ու իմաստաւոր սիրոյ կողքին, որ տածում է պոետը ժողովրդի հանդէպ: Բայց այդ սէրը չի կարող լինել «դիպուածային» այն իմաստով, որ *նա խօսելով երկրի, հողի, հայրենիքի մասին, խօսում է միանգամայն կենդանի, հոգեւոր ամբողջութեան մասին:* Նրա սէրը շատ որոշակի է՝ առանց ծեքծեքումների: Նա պատմութեան ու նորագոյն կորուստները սրտով զգացողն է, հետեւապէս այդ սէրը չի կարող լինել ընդհանուր ու վերացական:

Ժամանակը բանաստեղծին հրամցրել է մի հայրենիք, որտեղ ուրախանալու քիչ բան կայ: Ժամանակն սպառնում է մարդկային տեսակի գոյութեանն ընդհանրապէս: Վտանգները տարածուել են բոլոր ոլորտներում:

Սոցիալական կեանքի յանկարծակի, անկանխատեսելի փոխակերպումները, աւանդական արժէքների ոտնահարումը, հոգեւոր արժէքների զանգուածայնացումը չնահանջող փագնապներ են յարուցում: Երկրին սպառնացող վտանգները, դրա ներսում սպառողական հոգեբանութեան բերած աղէտները երկրորդական են «դարձնում» բարոյական արժէքները: Խընդիրները ոչ թէ լուծւում, այլ ծանրանում են, մարդու ողբերգութիւնը դառնում է գրեթէ գիտակցուած վիճակ: Տոնոյեանի քնարական հերոսը այս ամէնի կրողն է՝ ինքը շարունակի՛ կառչած մնալ աւանդական արժէքներին, թէ՛ թոյլ տայ, որ ժամանակը իրեն սեւ հեղեղաջրի թեւերին առած մօտեցնի անդունդին: Այս պայքարը՝ ինքն իր հետ, նրա քնարական հերոսին դարձնում է դրամատիկ ու ոչ անգործունեայ: Նրա մաքառումները մշտատեւ են, եթէ անգամ սպառուել են ուժերը:

Մի՛ կշռիր ինձ, Տէր, մի՛ կշռիր, քանի... քանզի վէրքը կայ,
Դու արդէն գիտես՝որ մասն է հոգիս ու մարմինս՝ որ,
Յոգնել է արդէն,
յոգնել է,
յոգնել հոգիս հերթապահ,
Ու սպառել եմ ապաշխարութեան ժամերս բոլոր:
(«Հոգիս հերթապահ»)

Բոլոր ժամանակներում մարդկային արատներից մաքրուելը մարդու համար եղել է կարեւոր նպատակ: Բայց եսամոլութիւնը, կուտակման տենչը, այլատեացութիւնը յաղթահարելը մնացել է միայն երազանք: Այնքան է մարմինը հիւանդացել, որ նրա փրկութիւնը թւում է՝ դարձել է անդարմանելի: Բանաստեղծը ստիպուած է գրել ոչ միայն իր ժողովրդի, այլև ընդհանրապէս մարդու հիւանդութեան եւ ո՛չ նրա մաքառումների ու հերոսականութեան պատմութիւնը, թէեւ այդ ամէնի մէջ սեփական ցաւի զարկերն անընդհատ են՝ ծանր հետեւանքներով:

Տոնոյեանի բանաստեղծութիւնն արդի հայ գրականութեան ինքնատիպ էջերից է:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Բոլոր ժամանակներում արատներից մաքրուելը մարդու համար եղել է կարեւոր նպատակ: Բայց եսամոլութիւնը, կուտակման տենչը, այլատեացութիւնը յաղթահարելը մարդու համար մնացել է միայն երազանք: Այնքան է մարմինը հիւանդացել, որ նրա փրկութիւնը թւում է՝ դարձել է անդարմանելի: Բանաստեղծը ստիպուած է գրելու ոչ միայն իր ժողովրդի, այլ ընդհանրապէս մարդու հիւանդութեան պատմութիւնը եւ ոչ թէ նրա մաքառումների ու հերոսականութեան, թէեւ այդ ամէնի մէջ սեփական ցաւի զարկերն անընդհատ են՝ ծանր հետեւանքներով:

Մարդու գոյութեան ընթացքը, եթէ մնալու է բացառապէս բնազդների ենթակայութեան տակ, ապա ենթադրուելիք ուղին տանելու է դէպի ան-

կում: Միակ փրկութիւնը մարդու ինքնակատարելագործումն է՝ նրա պատասխանատուութեան բարձր գիտակցումով: Հայրենիքի հանդէպ Թադեւոս Տոնոյեանի անանց սէրն արտայայտւում է ինչպէս ներկան, այնպէս էլ պատմական անցեալը ներկայացնող բանաստեղծութիւններում: Նրա ստեղծագործութիւնն առանձնանում է ծաւալի սեղմութեամբ ու բովանդակութեան հարստութեամբ:

Տոնոյեանի բանաստեղծութիւնն արդի հայ գրականութեան ինքնատիպ էջերից է:

THADEVOS DONOYAN:
A WORLD THAT ENLARGES THE LIMITS OF EXISTENCE (II)
(SUMMARY)

VACHAGAN GRIGORYAN (vachik_grigoryan@mail.ru)

This is the second part of an extensive critical study of one of the renowned contemporary poets of Armenia, Thadevos Donoyan. Its first part was published in the previous book of the *Haigazian Armenological Review* (44/2).

The author notes that the individual has almost always been challenged to clear himself of mischief and stains. However, overcoming selfishness, greed, racial intolerance is still a dream that has not been realized. Due to the extent of the sickness of the human body, curing it has become almost impossible. Dononyan not only highlights the sickness of his own nation but of humankind too. He narrates the story of this sickness rather than the struggles and heroic attempts of humankind in overcoming these stains.

Tonoyan notes that if the survival of humankind continues to be thoroughly under the influence of instincts, then its future will be destruction. He suggests that the only salvation is in self-perfection based on a high level of responsibility of self-awareness.

The author concludes that Donoyan's love of his fatherland is expressed in poetry that reflects both the present and the historical past. His style is compact and rich in content.